
Knut Kjeldstadli

Svartebøker og seddelkataloger – «et frygtelig våben mot en helt forsvarsløs arbeider»

Kapitalen er en nautilus med fangarmer og sugekopper. Og blekk-spruten har mange armer – mange maktmidler og hersketeknikker. En arm er teknikkene for å overvåke, utspionere, registrere og kontrollere arbeiderne. Norske arbeidskjøpere utviklet disse fra slutten av 1800-tallet. Formålet var først og fremst å unngå ansettelser av uønskete arbeidere. Men overvåkningen skulle også bidra til å holde lønnene nede. Uten noen lovhjemmel bygde norske bedriftsledere opp en privat etterretning. Og vitnemålene herfra dømte norske arbeidere like ugjendrivelig og skjebnesvangert som noen kjennelse av en offentlig domstol.

Attester

Det startet enkelt og åpenlyst med et rapportsystem som ble gjennomført med den manglende blygheten hos en klasse som var sikker på sin sak og dens rettferdighet. Iallfall fra 1870-åra var det vanlig at bedriftslederne utstedte attester til arbeiderne når de sluttet i tjenesten, ofte nødvendige papirer for å få en ny jobb. Lederne delte ut personkarakteristikker med fri hånd.

Former Bernt Larsen, som hadde vært på Kværner Brug fra 1859, var heldig med sin attest fra Oluf Onsum 9. april 1885: «Han har arbeid som Maskinformer og vist sig som en meget duelig og ordentlig Arbeider, saa han som saadan kan anbefales.» Men Bernt var en bedriftslojal arbeider. Verre var det med Arnt Larsen som i 1899 i sin «Skudsmaalsbog» fra Statsbanene ble stemplet som opp-

vigler. Han ble avskjediget for å ha skrevet kritiske artikler om arbeidsforholdene i «Arbeidsmanden», bladet til Norsk Arbeidsmandsforbund.¹⁾

Kjennelsene kunne ikke appelleres. Det ble avgjort ved Oslo byrett i saker i 1902 og 1903. Klagerne ønsket nye, bedre attester, fordi de led inntektstap p.g.a. de dårlige karakteristikkene. Men fabrikkene ble frifunnet. Retten tok ikke stilling til om påstandene var korrekte. Dommene fastslo at den som utstedte attester, kunne gjøre det etter eget hode, fordi det var «hans og ikke andres Mening om Arbeideren, Attesten skal inneholde, saaledes at han maa have Ret til selvstendig og ubundet af andres Meninger at udfærdige Attesten overensstemmende med sin Opfatning, selv om den skulle afvige fra andres».²⁾

Men utstederens frihet var attestantens rettsløshet. Arbeiderne bekjempet systemet. Under forhandlingene sommeren 1906, som førte fram til den første landsomfattende Verkstedsoverenskomsten i 1907, krevde Jern- og metallarbeiderforbundet at attestene skulle sløyfes. Subsidiært gikk de inn for den formuleringen som kom til å stå i overenskomstens § 10: «Når en arbeider forlater et verksted, enten dette skjer etter eget ønske eller han blir oppsagt av uansett hvilken grunn, erholder han en bevitnelse for hvor lenge han har arbeidet på stedet. Bevitnelsen skal kun inneholde: 1. Navn, 2. Når begynt på verkstedet, 3. Når sluttet (uten anførelse av årsak), 4. Fag, 5. Timelønn da han forlot sitt arbeid.»³⁾

Seinere ble også tida for siste ferie eller feriegodtgjørelse ført på. Verkstedsforeningens aksept av nøytrale attester var spillfekteri. Som vi skal se, fortsatte systemet på en fordekt måte.

Svartelisting

Mens utstedelsen av attester foregikk i dagslys, var svartelistene mer skumringens gjerninger. De var delvis åpenlyse, delvis skjulte. Det foregikk tre typer svartelisting.

Enkeltindivider som hadde gjort seg upopulære p.g.a. faglig aktivitet, kunne bli systematisk utelukket fra jobber. Denne formen for utestenging berodde gjerne på lokal og uformell informasjon mellom arbeidskjøperne.

Erik Jansen, som var nestformann i Norsk Formerforbund, ble i

1913 sagt opp fra Kværner Brug sammen med en annen tillitsmann og ti andre arbeidere. Formerne var sikre på at oppsigelsen var rettet mot de tillitsvalgte og krevde dem tatt inn igjen. Da avslaget kom, tok de tak i den de mente var ansvarlig og fulgte ham til døra: «Da støperimester Jasper før middag kom ned i støperiet, blev han av samtlige formere tilropt, at han maatte fjerne sig, og han maatte fortrække uten engang at faa med sig sin overfrak, som blev hengende paa hans kontor.»⁴⁾ Etter en tariffstridig konflikt ble Jansen ikke tatt inn igjen, og Formerforeningen mente at han i åra etterpå ble blokkert for sin virksomhet. Så seint som i 1920 arrangerte foreningen eget møte og innsamling for å hjelpe Jansen, «som har vært forfulgt av arbeidsgiverne, utsatt for trakassier, nå gammel og hadde vanskelig for å få arbeid i faget».⁵⁾

Arbeidsmandsforbundets landsmøte i 1935 vedtok å gi økonomisk støtte til Ole Jamtli fra Nord-Rana. Han hadde vært aksjonsleder da et arbeidslag i 1926 vedtok å bekjempe vilkårene i nødsarbeidet ved å sabotere arbeidet. Siden ble han trakassert og var fortsatt svartelistet etter ni år. Han fikk ikke arbeid sjøl ved bedrifter som stadig tok inn folk.⁶⁾

Georg Larsen var i Lillehammer kjent for å tilhøre venstrefløyen i Arbeiderpartiet. Han gikk i mellomkrigstida ledig i flere år. Det var ikke spesielt for ham – men da tresliperiet og kartongfabrikken startet opp igjen midt på 1930-tallet og tilsatte folk i mengder, ble han som en av de få nektet arbeid. Lillehammers Høyre-ordførere, som satt i styret for bedriften, uttalte overfor kona til Larsen at grunnen var at mannen var en kommunistisk oppvigler.⁷⁾

«Sorte lister» sirkulerte også ved en annen form for utestenging fra arbeidet. Dersom det var konflikt, sendte arbeidskjøperne rundt lister med navn på de streikende eller lockoutede og ba om at disse ikke ble tatt inn på noen annen arbeidsplass. Men dette var ingen systematisk og varig blokkering av bestemte menneskers adgang til arbeid. Det var et faglig kampmiddel. Hensikten var å tvinge dem til å ta opp igjen arbeidet på kapitalens vilkår, ikke å nekte dem arbeid for godt.

En «sort liste» ble, ifølge Johan Castberg i Stortingsdebatten i 1903 om utkastet til foreningslov, sendt ut av verkstedseierne i Bergen under konflikten i skipsbyggeriene samme våren. «De mekaniske Verksteders Forening» i Kristiania forpliktet seg da til ikke å ta

inn noen arbeidere fra Bergen før to måneder etter at konflikten var avsluttet, men ble løst fra løftet da striden ble bilagt.⁸⁾

Denne typen midlertidige utelukkelse var verkstedene for så vidt forpliktet til gjennom medlemskapet i Norsk Arbeidsgiverforening. De såkalte «strikebestemmelser» i NAFs første lover fra 1900 fastsatte at et medlem kunne kreve at styret i den aktuelle fagsammenslutningen, f.eks. Verkstedforeningen, sendte ut «Navnene paa de streikende Arbeidere med Forbud mot at tage nogen af dem i Arbeide».⁹⁾ Og slike oversikter kom stadig gjennom NAF, også til arbeidsskjøperne i de tilstøtende bransjene.¹⁰⁾

Den tredje formen for svartelisting bestod i å opprette permanente registre – kalt svartebøker eller seddelkataloger – over arbeidere.

Registrering

Vi kjenner til tre, kanskje fire, landsomfattende etterretnings- og registreringssystemer og fire-fem lokale. Befalet på statens ulike anlegg – både jernbanene og veianleggene – drev overvåkning og de ulike etatene byttet data seg imellom. Innførslene i de kjente protokollene spenner fra 1893 til 1908. Videre hadde Bergverkenes Landssammenslutning sitt system – vi kjenner positivt til at det var i sving mellom 1907 og 1919. De mekaniske Verksteders Forening i Kristiania startet registrering i 1907, umiddelbart etter at attestsystemet ifølge overenskomsten skulle falle vekk. Arbeidet ble ført videre av den nystiftede Mekaniske Verksteders Landsforening i 1908, som den første saka for foreningens kontor. I dette tilfellet veit vi at systemet iallfall var i virksomhet fram til 1930. Dessuten kjenner vi til at Norsk Arbeidsgiverforening ved ett høve, i 1924, registrerte alle arbeidere ved større industribedrifter med navn, fag og adresse. Hensikten med dette tiltaket er ikke kjent. Hvorvidt NAF oftere har vært inne i bildet og hvorvidt systemene opphørte i henholdsvis 1908, 1919 og 1930 veit vi heller ikke.¹¹⁾

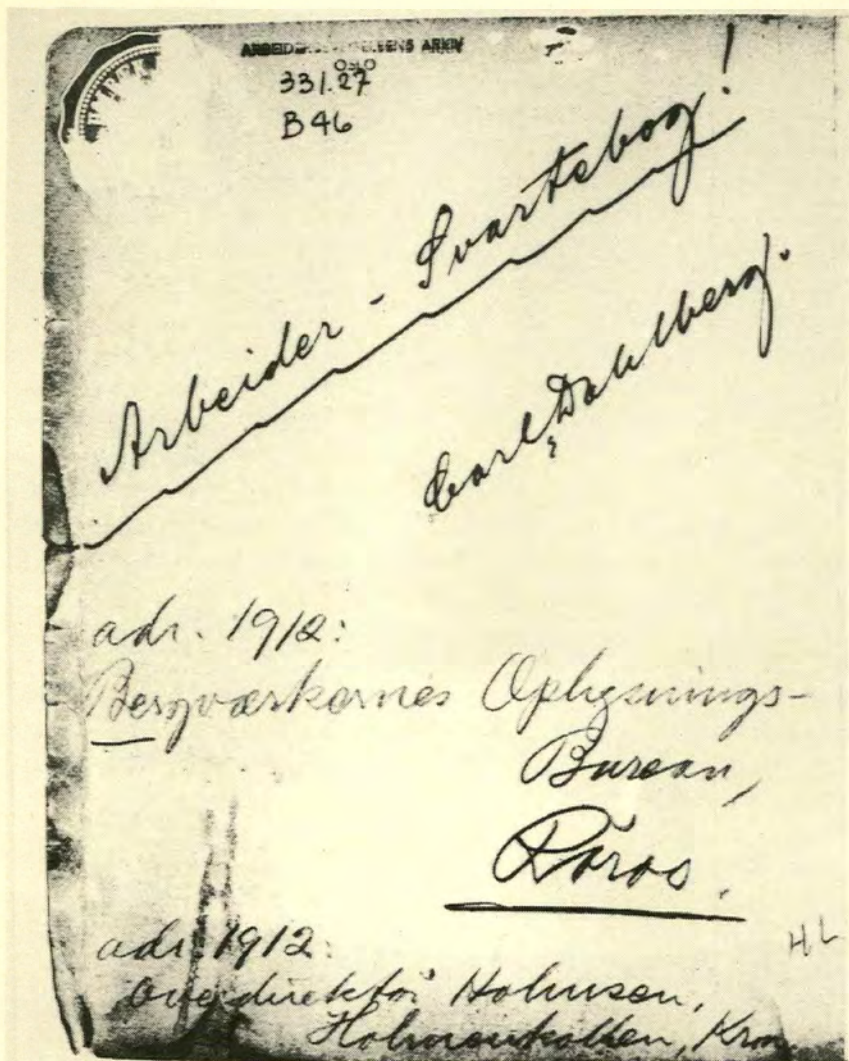
Lokale eksempler finnes også: Mot slutten av den trekvart år lange streiken i gruvene på Røros i 1901 ble 45 arbeidere åpent svartelistet fra verket for alltid. Direktøren unnlot å oppgi hvilke forseelser disse var skyldige i. Men det var mange aktive organisasjonsfolk blant dem. Og i et intervju i 1950 mente en veteran at de svartkattete hadde «dengt pjaltan» (dvs. streikebryterne).¹²⁾

Fra Hydros «Fabrikanlæg II» på Rjukan har vi en protokoll fra 1911 – 12 over «Avskedigede Arbeidere». Anlegget begynte høsten 1912, og driften tok til i 1916. Denne protokollen var til lokal bruk ved Hydros egne arbeidsplasser.¹³⁾ Kretsforeningene til MVL i Bergen og Trondheim hadde hatt lokale registre «i flere aar» i 1925, da Stavangerforeningen vedtok å opprette sitt kartotek.¹⁴⁾

Av landsomfattende registre fantes to typer. Protokollene fra statsanleggene og gruvene omfattet bare folk som i bedriftens øyne hadde begått forsømmelser eller forbrytelser. De ble bygd opp ved at enkeltbedriftene rapporterte inn til et sentralt kontor, som så sendte meldinger ut til medlemmene eller anleggene. Kontoret kunne kalles «kontrollkontor», «opplysningsbureau» eller «opplysnings- og registreringsavdeling». Rulleførerne lokalt førte beskjedene alfabetisk etter etternavnet inn i sine bøker. Fra Røros foreligger en bokstavelig talt en svartebok med bergverksopplysningene. Boka er bundet i svart, glatt shirting og er påført «Arbeider-Svartebog!». Innførslene omfattet navn, en sjelden gang yrke, fødested eller hjemstavn, fødselsdata og tidspunktet, stedet og formen for forseelse. Bergverksboka har omkring 500 rapporter fra de fleste gruvene i samtida.¹⁵⁾

Skal en dømme etter innførslene, byttet ikke de ulike bransjeorganisasjonene systematisk opplysninger seg imellom, sjøl om et par spredte etterretninger fra stålverk finnes i gruveboka. Arbeidsmarkedene var sektorielle – folk flyttet rundt i landet, men byttet i mindre grad yrke eller bransje. Heller ikke finnes spor av at arbeidskjøperne hadde kontakt med nordiske klassefeller eller med offentlig etterretning i disse sakene. Derimot er en protokoll som er funnet på den privateide Bosmo gruve i Rana en avskrift av en liste over 1205 arbeidere som statsanleggene hadde kattet.¹⁶⁾

Registeret til Verkstedsforeningen var et atskillig mer ambisiøst prosjekt. Det bestod av en seddelkatalog over alle som var eller hadde vært ansatt ved en medlemsbedrift. I 1912 f.eks. talte den de 16000 mann som var på bedriftene, foruten de tidligere ansatte. Sedlene eller kortene ble påført navn, fødselsdato, tidligere arbeidssted, karakterer fra 1 til 4 for oppførsel og dyktighet, timelønn til de forskjellige steder og tider, om arbeideren sluttet etter eget ønske eller ei, om han hadde avlevert verktøyet, og dersom han var oppsagt, om det skyldtes innskrenking eller andre forhold som han

Første og annen side av «Arbeider-Svartebog». Boka finnes i Arbeiderbevegelses Arkiv og Bibliotek som også har stilt bildene til disposisjon.

Madsen, Alfred, Aasen, Loven, opgj. Slet. 15/11 07.
Brundt, Bernhard, Gildeskald, " " " " " " " "
Antonsen, Jakob, Høyland, rømt 15-1-08 ^{gjeld} efter stor
Andersen, Mathias, Vasa, Finsl., rømt Mørke 2/5-9
Andersen, Karl, Kallara, rømt fra Sletfjellene 24/5-10.
Andersen, Lennart, rømt fra Mørke 2/5-10.
Andersen, Ludvig, rømt fra Fjell 4/12-09. stor gjeld.
Lund, Johan, Rømt. Fjellens gruber, mars 1911, med gjeld til handelsforen.
Andersen, Mathias, Opgj. av Sletfj. 4/5-0. pr. g. a. fjeld og slagnen
Antonsen, Johan, Rømt 14/8-13 fra Sletfjellene med gjeld.
Hofhang, Ole, buker Ole, Opgj. 1/3-1913, Loven (det ikke han opgj.)
Andreasen, Markus, Thakaa, f. 19/10-81, Heltfjorden og
Andersen, Anton, Gruben, No. f. 24/5-75 begge rømt
fra Bodmo 1/5 Gruben brods advarell 7/5-14, den sidste med
betydelig gjeld til handelsmanden, Antagel, rømt til Fjellene
lagget. Loven. 24/4-1914. B. F.'s Oplysningsbureau.
Samann, Kar, Løve, f. 24/5-86, anmeldt av 1/5 Birkevar
re gruber den 27-14, Drevet ondartet agitation.
Andersen, Håkon, Nordreisen f. 7/6-92, anmeldt av
1/5 Birkevarre Gruber, Drevet ondartet agitation.
Andersen, Petter, W. f. 24/11-1868, Kristiania Rømt
Alaen, Ole f. 24/5-1868 Rømt Rømt

ikke kunne lastes for. Mer tilfeldig påførte de også kommentarer som angikk mannens oppførsel eller oppfatninger.¹⁷⁾ Kartoteket ble bygd opp ved en stor engangsoperasjon i 1908 og holdt ved like gjennom et system med meldinger for ansettelse og lønnsforandringer og sluttседler.

Praksis var her slik at bedriftene rutinemessig skulle sjekke med kontrollkontoret før de ansatte en mann. Bedriftene kunne også be kontoret om å innhente detaljerte data om enkelte. Om folk var fagorganiserte, sjekket de ved å la bedriftenes lønningskontorer registrere hvem som stod tilsluttet fagforeningenes sykekasser.¹⁸⁾ Og kontoret advarte stundom på eget initiativ mot folk, påpekte at de hadde ansatt en de tidligere hadde sagt opp, at arbeideren hadde oppgitt yrkesstatus, eller siste arbeidssted – og dermed siste time-lønn – på en feilaktig, for ham gunstig måte. Kværner ble f.eks. i 1913 advart mot en de tidligere hadde sparket p.g.a. trusler mot støperiformannen og lønningskassereren. Bedriften svarte at han var tatt inn ved en feil, og «skulde han paany vise tegn til subordination, vil han øieblikkelig bli avskediget».¹⁹⁾

De to registreringssystemene tjente ulike formål. Bøkene og protokollene fra anleggene, bergverkene og Hydro siktet til kontroll med individuelle arbeider til å nekte arbeid til folk som bedriftene ikke ville ha. Slikt individoppsyn foretok også MVLs opplysningsavdeling, men den hadde dessuten som formål å regulere arbeidsmarked og lønner.

Brennemerking

Hva ønsket arbeidskjøperne å kontrollere? Hva var med andre ord grunner til å komme i svarteboka?

Rapportgrunnene utgjør et spektrum fra reint kriminelle handlinger, voldsbruk og fyll, dovenskap og skoft; at de ble antatt og fikk reisepenger, men reiste som «turister» og ikke kom eller ble svært kort tid på hvert sted, at de unnlot å betale gjeld når de dro; fantegåing, dvs. at de dro før oppsigelses- eller kontrakttida var ute; og videre over til oppsetsighet og mer politisert virksomhet som faglig sabotasje og agitasjon. De utgjør en katalog over de personal- og disiplinproblemene som ledelsen stod overfor.

Edvard Bull har på grunnlag av en av protokollene fra statsan-

leggene, Bergensbanens annen avdeling, vestenfjels, og protokollen fra Hydro satt opp en statistikk over grunnene for anmerkninger.²⁰⁾ Vi har supplert denne med dataene fra grueboka fra Røros.

Tabell 1. *Grunner for anmerkninger i svartebøker*¹⁾

	Prosent		
	Bergens- banen	Hydro	Røros
Brennevinshandel, tyveri, bedrageri, «kortspiller», urenslighet osv.	6,5	7,0	4,2
Slagsmål, vold mot politiet o.l.	12,3	7,0	4,5
Fyll	21,0	16,0	1,5
Dovenskap, udugelighet, pliktforsøm- melse	0,8	9,5	10,0
Skoft	2,8	19,0	5,0
Forlatt akkord, «kontraktbrudd»	3,5	8,0	0,0
Gjeld ²⁾	40,4	2,7	31,7
«Rømt» uten oppsigelse	4,6	12,0	14,7
Streik, obstruksjon, «oppvigler», misnøye, utilbørlig klage, ulydighet o.l.	6,5	18,2	25,8 ³⁾
Diverse	1,6	0,6	1,9
	100	100	100

- 1 I alle protokoller var innført et annet tall på avskjedsgrunner enn tall på arbeidere. Ved Bergensbanen var det 1097 grunner og 912 arbeidere, ved Hydro 474 grunner og 543 arbeidere, på Røros 522 grunner og omlag 500 arbeidere.
- 2 «I en del tilfelle er det oppgitt at det dreier seg om gjeld til kamerater eller til kokka. Det overveiende antallet gjelder likevel gjeld til handelsmann, for losji o.l. eller kreditoren er ikke nevnt,» skriver Bull. For bergverkene gjelder tyngden gjeld til bedriften, stundom også til verkets spiseforretning.
- 3 Om vi spalter opp tallet etter grad av politisering, får vi «oppsetsighet» 13,2 %, sabotasje, dvs. oftest å arbeide sakte for å høyne minimumslønn 6,1 % og agitasjon 6,5 %.

Som Bull bemerker, må en ikke tolke tallene for hardt. Ulikheter kan både skyldes faktisk forskjellig opptreden hos arbeiderne og forskjellig praksis m.h.t. registrering og sanksjoner hos arbeidskjøperne. Den lave prosenten som fikk sparken p.g.a. gjeld på Hydro, skyldtes trolig at gjelda på Rjukan var til private kjøpmenn. Og bedriften så ikke denne som sitt ansvar.

Til sammen gir anmerkingsgrunnene også et godt bilde av arbeidernes reaksjoner og protestformer. Noen var individuelle og destruktive – kriminalitet og fyll. Andre var individuelle og mer positive, men tilbaketrekkende – som å gå fra plassen. En tredje protestform var individuell og aktiv – som oppsetsighet. Og endelig har vi de kollektive aksjonene – sabotasjen og streiken. Om dem som får anmerkninger på politisk eller faglig-politisk grunnlag, kan det stå «paagaenhet m.h.t. forhøielse af løn», at de drev «ondartet», «ivrig» eller «energisk agitation», «gjør vanskeligheter paa arbejdspladsen og nedbryter samarbeidet», var «skyldig i anstiftelse av ulovlig streik og trussel om vold mot overordnede». Noen ganger inneholder protokollen korte konfliktreferater. Vaskeriarbeiderne Hans Jæger, Arvin Jørgensen og Jon Blokken Iversen ble anmeldt av A/S Stordø kisgruber fordi de «negtet at efterkomme ordre. Forsøgte at faa alle vaskeriarbeiderne til at si op for at standse driften. Utvirket blokadeavertissementer i socialistpresen. Har stadig lagt an paa at holde arbeiderne væk fra gruben». ²¹⁾

Den russiske emigranten Eaufraim Rubinstein hadde juni 1912 deltatt i en direkte aksjon på Rjukan, der Saaheims Jern- og Metallarbeiderforening og Rjukan Salpeterværks arbeiderforening vant fram med krav om lønnsøking og skifttillegg. Men saka fikk et etterspill. Politiet innkalte etterpå en del aktive utenlandske arbeidere, dansken Andersen, tyskerne Graff og Voerster, svensken Forsmann, italieneren Vetese og Rubinstein. De fleste hadde vært flere år i Norge. Forsmann og Vetese ble utvist. Rubinstein måtte dra fra Rjukan, men fikk bli i landet. Arbeiderne mente dette var en grov klassesdom, for utlendingene hadde ikke vært mer sentrale enn de øvrige. ²²⁾ Året etter, sommeren 1913, var Rubinstein i Kristiania og prøvde å få jobb på Kværner Brug. Ledelsen telefonerte til MVLs opplysningskontor, og fikk gjennom kontoret følgende svar fra Saaheim mekaniske verksted: «Rubinstein har hos os været anvendt som hjælper ved diverse montagearbejder etc. Som arbeider

har han ikke været meget brukbar, da han bedst likte at gaa omkring og prate, men vi hadde i tjenesten ingen ubehageligheter med ham – han gav i det hele tatt indtryk av at være en snil og bra gut, maaske ikke helt vel bevaret. Under streiken var han en av de virksomste agitatorer, som med sine russisk-revolutionære samfunnsbegreper maaske gjorde endel skade blandt ubefæstet ungdom, men vi tror ikke, at han blandt voksne folk i mere stabile forhold er synderlig farlig.»²³⁾

Rubinstein fikk sitt pass påskrevet med et visst humor. Men arbeidskjøperne anså ikke etterretningen som noen spøk. De satset på den. Det ser vi av de ressursene som ble anvendt. Protokollen fra Bosmo inneholdt 1205 navn med opplysninger, langt over 100 tette, håndskrevne sider. Bergverkenes Landssammenslutning startet med sine rapporter i 1907, samme året foreningen ble stiftet. MVLs kontor hadde egen stab bare til dette arbeidet.²⁴⁾ Og protokollene og sedlene samlet ikke støv. De ble brukt. I 1913 – 14 kom 1213 forespørsler til MVLs opplysningsavdeling, som stadig fikk «uttalelser om, at de givne opplysninger ofte har sparet bedriften for utlæg og for foretrekninger av forskjellig art.»²⁵⁾

Konjunkturoppsvingene gjorde derimot at bedriftene ikke kunne se så nøye på hvem de ansatte. De tok inn folk de eller andre tidligere hadde sparket for bråk og fyll. MVLs kontor sa i 1917: «Hvor der har været graverende forhold tilstede, har avd. gjort vedk. verksted bekjændt med arbeiderens forhold, men har hat indtryk av at verkstedene nødigt har villet undvære nogenslags arbejdshjelp.»

Det samme ble sagt under oppgangen på slutten av 1920-tallet.²⁶⁾

Dom

Protokollenes fremste bruksmåte var altså å vurdere folk ved ansettelser, å nekte dem jobb eller å vise dem tilbake til sitt gamle arbeidssted. De ble nyttet til å innhente lærlinger som hadde «rømt» fra plassene sine til «fantestien». Folk måtte gjøre opp gammel gjeld ved at den ble trukket i lønna på den nye arbeidsplassen. Etterretningsopplysninger ble brukt til å sverte folk overfor arbeidskamerater. MVL skreiv i 1925 at under en ulovlig konflikt til støtte for

en utenlandsk arbeider «foranlediget de uttømmende opplysninger som hos oss fandtes om vedkommende», at konflikten ble avblåst.²⁷⁾

Registreringen kunne også foregå i et samspill med offentlige instanser. Arbeidere som i 1922 – 23 nektet å ta arbeid til lønninger innafor voldgiftsrettens rammer eller å ta plass som ble anvist av det kommunale arbeidskontoret, skulle rapporteres til MVLs krets-kontor med navn, adresse og eventuelt arbeidsledighetsnummer. Så tok MVL «videre fornødne skritt» overfor arbeidskontoret.²⁸⁾

Overfor klassen som helhet, må registreringen ha hatt en betydelig disiplinerende effekt, iallfall i tider med arbeidskjøpers marked. Overfor den enkelte hadde sjefene, som Edvard Bull sier, en omfattende «doms-myndighet».²⁹⁾ Uten hjemmel i noen lov fattet de beslutninger som straffet og styrte folks livsbaner. I noe eldre tid ble forbrytere brennemerket på kroppen. Kapitalen brennemerket folk bare indirekte, på papiret. Men stigmatiseringen var for sine formål like effektiv.

Innen MVL har en vært merksam på rekkevidden. Det ble inn-skjerpet at opplysninger som kunne tenkes å være mer tilfeldige, og avhenge av enkeltmanns skjønn og slik bero på en feiltakelse eller for streng bedømmelse, ikke måtte gis ut uten videre. De skulle ikke meddeles før de var bekreftet fra minst to bedrifter.³⁰⁾ Likevel var feltet åpent for vilkårlige avgjørelser som gjorde arbeiderne de facto rettsløse. En arbeider som satte ned arbeidstempoet som et bevisst faglig kamptiltak, ble stemplet for livet som «doven» eller «daarlig arbeider». En som forsvarte en faglig rettighet – var han en «kranglefant», «uforskammet», «bråkmaker», «bolsjevik» eller «radikal syndikalist»?

Arbeiderne fant systemet urettferdig. Johan Andresen, som arbeidde bl.a. på Thunes mek. verksted fra 1901 og seinere på Ny-land i Oslo, forteller at arbeidere som oppførte seg slik bedrifts-lederne ikke ønsket, ble boikottet: «Kom så en sådan arbeider for at søke arbeide, blir det ringt til Arbeidsgiverkontoret, og fik opplysning, og Arbeideren fikk da svaret «desverre fortiden ikke». Dette er sandhet om den ikke direkte kan bevises, jeg har selv på en helt kynisk og urettferdig måte blit utsat for dette. Mann må jo forstå at en samvittighetsløs og hevngjengerrig arbeidsgiver her har et frygtelig våben mot en helt forsvarløs arbeider.»³¹⁾

Lønnskontroll

På 1800-tallet var individuell oppsigelse av plassen kanskje viktigste formen for lønnskamp, viktigere enn kollektive forhandlinger og åpne konflikter. Folk sluttet og begynte i ny jobb til noen øres høyere lønn, og sluttet og begynte igjen. Denne «plassskiftingen» eller «runddansen», som den ble kalt, hadde som forutsetning at trenden var et arbeidsselgers marked fram til 1920, trass i viktige svingninger i etterspørselen. Og plassskiftingen var nok én grunn til den stigende reallønna, sjøl om spørsmålet er stilt om de stadige forflyttingene virket mot hensikten. Når folk var kort tid på samme sted, dannet de ikke det stabile arbeiderkollektivet som kunne utgjøre den sosiale kjernen i en lokal faglig organisering.³²⁾

Verre ble det sett fra kapitalens synspunkt når også fagforeningene bevisst gikk inn for arbeidsanvisning. De satset på å formidle arbeidskraft til bedriftene og å skape etterspørsel ved å få medlemmene til å si opp. En slik taktikk ble iallfall forfulgt av de grafiske forbundene, av Formerforbundet og Jern- og metall.³³⁾

Seddelkatalogen til Mekaniske Verksteders Landsforbund var et mottrekk. Bedriftene forpliktet seg gjensidig til ikke å ansette folk til høyere lønn enn de hadde på det siste arbeidsstedet. Og lønnsøking skulle først gis fire uker etter tiltredelsen. Når en kar kom for å søke jobb, skulle sluttseddelen fra forrige arbeidskjøper vises fram. Opplysningene herfra ble sendt til kontrollkontoret, som sjekket oppgavene over arbeidssted, status og timelønn. De arbeidssøkende unnlot gjerne å vise siste sluttseddel om de hadde gått ned i lønn, men valgte en fra bedre tider.

MVL skrev til Kværner Brug i 1909: «Ifølge tilg. meld. 121 har ovennevnte arbeider opgit som sidste arbeidssted Amerika og Br. Sundts verktøimaskinfabrik som det verksted, hvor han sist har arbeidet (1908). I den anledning tillater man sig at gjøre opmærksom paa at vedk. 4/6 sluttet ved A/S Thunes mek. med timelønn 1,40 – 1,30, karakter 3-C.» Kværner svarte at de skulle «ta fatt paa ham for saken». Andre ble gjort oppmerksom på at bedriften «var bekjendt med» saka, fikk «en kraftig tilrettevisning» eller ble oppsagt p.g.a. feilaktige opplysninger.³⁴⁾

Arbeiderne prøvde seg stundom med å forfalske attestene. De

kunne viske ut noen ord og ble «filer» eller «former» i stedet for «plateformer», med 42 øre i stedet for 36 øre i timelønn. Andre var mer tafatte. En ble politianmeldt for å ha endret lønna fra 22 til 24 øre i timen.³⁵⁾

I anledning de falske attestene førte MVL og Kværner i 1914 en lengre korrespondanse. Attestene ble skrevet med kopiblyant. Kværners direktør Hans Stub forsøkte med en rekke blyanter, men ingen var tilstrekkelig betryggende mot utvisking, kunne han meddele. Han anbefalte i stedet å skrive med blekk med en såkalt «one-dip-pen», som skulle være utmerket. Og MVL beordret sine medlemmer til å gå over til blekkattester.³⁶⁾

Gjennom seddelkatalogen utøvde foreningen også en indre justis overfor medlemmene. Kontoret skulle passe på at ingen skaffet seg arbeidskraft eller «stjal» arbeidere ved å gi høyere lønn enn forgjengeren. Og bedriftene skrev tidvis under på høytidelige erklæringer om at de ikke skulle ansette folk som var i andres brød. Overtredelser skulle bøtlegges. Men særlig under høykonjunkturen under første verdenskrig ble forbudet brutt gang på gang. MVL refset, men til liten nytte.

En etterskrift

De sporadiske attestene, de landsomfattende svartelistene og MVLs registrering av alle jernarbeidere var påfølgende skritt i retning av en større organisering av kapitalen. Bl.a. viser det betydningen av de nasjonale kapitalorganisasjonene. Verkstedforeningens system var mest avansert. Det skulle ikke bare hamle opp med enkelte «bråkmakere», men hindre lønnsglidning blant jernarbeiderne totalt. Tiltaket ble på et vis mer et angrep på arbeiderne som klasse enn som enkeltpersoner.

Denne private overvåkningen har vært kjent lenge, men er forholdsvis lite påaktet. Hans Lødrup må sies å være diskret i sin omtale av forholdet i MVLs jubileumsbok. Registreringen framstår nærmest som innhenting av oppgaver over lønninger. Edvard Bull behandler registreringen på anleggene utførlig i «Renhårig slusk», og Margit Thorud skriver om saka i sekstiårs-beretningen til Jern- og metallarbeiderforbundet.³⁷⁾

Arbeidskjøperne søkte å holde systemet unna offentligheten. Svarteboka fra Røros ble funnet nokså tilfeldig på Røstvangen av

Martin Lie. Innen MVL ble de første personopplysningene innhentet fra arbeiderne på bedriftene under foregivende av at de skulle være «til brug for verkstedets kontor». Kontrollkontoret ble om-døpt til en mer nøytral opplysnings- og registreringsavdeling. Sikkerhetsrutiner for å gi ut opplysninger ble innarbeidd. Bare noen få funksjonærer ved hver bedrift hadde rett til å få ut etterretninger. På Kværner var det i 1908 direktør, disponent, overingeniør og verksmester. Kom forespørselene i telefonen og stemmen var u-kjent, skulle en først sjekke om spøreren hadde rett til å få svar og om telefonnummeret virkelig tilhørte bedriften. Da NAF i 1924 tok opp sin såkalte arbeiderstatistikk, «et viktig arbeide som haster meget», var skrevet stemplet «strengt konfidentielt». ³⁸⁾

Registreringen var likevel kjent blant arbeiderne. Og Jern- og metallarbeiderforbundet tok saka opp i forhandlinger om ny overenskomst i 1911, etter å ha prøvd å gjøre noe med den et par ganger tidligere. De hevdet at registreringen stred mot § 10 i overenskomsten, om nøytrale attester. Men MVL holdt på sin rett til å skaffe seg informasjon om arbeiderne. Direktør Amundsen i MVL benektet at folk ble registrert på politisk eller faglig-politisk grunnlag. ³⁹⁾ Han må ha snakket mot bedre vitende.

Hvor lenge overvåkingen fortsatte i form av svartebøker og seddelkataloger veit vi ikke. Derimot ble tilfelle privat etterretning kjent på 1970-tallet. Den norske Creditbank registrerte fra 1970 medlemmer av Sosialistisk Ungdomsforbund (SUF), Faglig Studentfront (FSF) og andre venstreorienterte og advarte mot å ansette slike folk. I 1976 sendte NAF ut et skriv som advarte mot å tilsette folk som skapte uro og anbefalte å sjekke med forrige arbeidsgiver som en fast rutine. Tidligere personalsjef i Norsk Hydro, Magnus Hole Jakobsen, har opplyst at Overvåkningspolitiet leverte opplysninger om folks politiske oppfatninger til bedriften når de skulle ansette folk utenfra. Kontrollutvalget for Overvåkningspolitiet har hevdet at Hole Jakobsen overdrev omfanget av slik opplysnings-virksomhet, men også det kom til at slike opplysninger ble gitt. ⁴⁰⁾

Arbeidsmiljølovens § 55 a, stundom kalt Lex Brox, setter forbud mot å spørre om søkerens politiske oppfatninger ved ansettelser. Men arbeidskjøpere kan skaffe seg informasjon på andre måter. Svartkatten lusker fortsatt omkring, sjøl om formen på katten og fargen på pelsen skulle ha endret seg.

Noter

- 1 Bernt Larsens og Arnt Larsens attester finnes i Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek. Bernt Larsens oppfatning framgår av at Onsum mente at han sluttet uforskyldt – det var andre som stod bak konflikten om råderetten over sjukekassa på Kværner i 1885.
- 2 Dom 25.7.1902 – politisak 191/02 og dom 7.5.1903 – politisak 42/1903, gjengitt etter *Dommer og Kjendelser ved Kristiania byret i borgerlige retsstrætter, Tredie samling*. Kristiania 1906, s. 371 og 377.
- 3 Margit Thorud, *Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund 1891 – 1951*, Oslo 1951, s. 198, 212.
- 4 Kværner Brug (KB) til Mekaniske Verksteders Landsforening (MVL) 4.11.1913, Norsk Teknisk Museum, Privatarhivet (NTM)
- 5 Kristiania Formerforening: Forhandlingsprotokoll, 22.7.1915, 10.3.1920.
- 6 Kåre Odlaug, *Norsk Arbeidsmandsforbund gjennom 60 år, bd. II*, Oslo 1956, s. 630.
- 7 Samtale med Reidar T. Larsen 16.2.1982
- 8 Johan Castberg, i *Stortingsforhandlinger 1902/03*. Del 8, s. 1091. Både Castberg og Kåre Odlaug, som kommenterer ham i *Norsk Arbeidsmandsforbund gjennom 60 år, bd. I*, Oslo 1955, s. 470, synes å forveksle dette faglige kampmiddelet med mer varige former for utelukking. Se dessuten Thorud 1951, s. 190 f.
- 9 Erling Pettersen, *Norsk Arbeidsgiverforening 1900 – 1950*, Oslo 1950, s. 660.
- 10 En rekke slike finnes f.eks. i KBs korrespondanse med NAF, NTM.
- 11 Om statsanleggene, se Edvard Bull (red.), *Renhårig slusk*, Oslo 1961, s. 115. Om bergverkene, se note 16. Om verkstedene, se korrespondanse. KB-MVL, NTM. Om NAF, se korrespondanse KB-NAF, NTM.
- 12 Odlaug 1955, s. 370
- 13 Bull 1961, s. 196
- 14 MVL: Beretning 1924 – 25, s. 8, KB, NTM.
- 15 Birtavarre, A/S Bjørnøen, Bosmo i Rana, Flørli Kraft- og Elektrosmelteverk, Foll-dal, Fossdalen, Glomfjord, Glomsrudkollen Zinkgruber, Løkken Verk, Malm, Melø/Melevær i Senja, Meråker, A/S Nordiske Grubekompagni, Ryfylke kraftlag, Røstvangen, Røros, Stordø kisgruber, Stavanger Elektrostaalverk, Sulitjelma, Syd-Varanger. Protokollen finnes i Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.
- 16 do.
- 17 MVL: Cirkulærskriv 29.9.1908. Instrux for benyttelse af kontrolkortene
- 18 Slike opplysninger ble iallfall påført personalprotokollene på Kværner fra sommeren 1908, uten at det er klart om dette skyldes noe initiativ fra MVL. Se Mandtalsproto-koll No. 5 1.4.1907 – 7.3.1913. KBs arkiv. Framgangsmåten anbefales av MVL i sir-kulær 6.6.1919, der medlemmene på denne måten bes om å finne ut om noen an-satte var med i Norsk Transportarbeiderforbund.
- 19 MVL til KB 3.11.1909, 14.10.1910, 3.11.1910, 6.6.1913, 25.5.1914, 13.2.1924, 10.11.1927, 15.11.1928, 16.11.1929. KB til MVL 27.10.1913, KB, NTM. Brevskri-veren fra Kværner har vel trolig ment *insubordinasjon* – subordinasjon betyr underordning – men fremmedord er vriene også for bedriftsledere.
- 20 Bull 1961, s. 197
- 21 Uttalelsene er for det meste fra boka fra Røros med opplysninger fra Bergverkenes Opplysningsbureau.
- 22 Sverre Kjeldstadli, *Rjukan – et moderne eventyr*, Oslo 1942, s. 111 f.
- 23 MVL til KB 6.6.1913, KB, NTM.

- 24 De mekaniske Verksteders Forening i Kristiania til medlemsbedriftene 13.8.1907, KB, NTM.
- 25 MVL: Beretning 1913 – 14, KB-NTM
- 26 MVL: Beretning 1916 – 17, s. 5 f, sirkulær 21.3.1930, KB, NTM
- 27 MVL: Beretning 1912 – 13, s. 4, Beretning 1924 – 25, s. 8, KB, NTM
- 28 MVL Kristiania krets: sirkulær 12.6.1922, MVL: sirkulær 16.5.1923, KB, NTM.
- 29 Bull 1961, s. 197
- 30 MVL: Cirkulærskriv 29.9.1908. Instrux for benyttelse af kontrolkortene
- 31 Johan Andresen, egenhendig beretning, Norsk Folkemuseums aveling for arbeider-minner, tilvekstnr. 870, s. 3
- 32 Andreas Øhren, *Arbeiderne ved Kværner Brug 1869 – 1885. En sosialhistorisk undersøkelse*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977 s. 139 f.
- 33 Se Knut Kjeldstadli, «Formerne i Kristiania 1880 – 1920», i *TFAH* 2, 1981 og Trond Hegna, *Oslo typografiske forening 100 år*, Oslo 1972, s. 256 f.
- 34 MVL til KB 3.11.1909, 27.5.1919, KB til MVL 5.11.1909, 30.11.1910, 12.11.1922, KB, NTM
- 35 MVL til KB 14.10.1914, KB til MVL 6.11.1912, KB, NTM
- 36 KB til MVL 10.10.1914, 7.12.1914, MVL sirkulær 17.11.1914, KB, NTM
- 37 Hans Lødrup, *Mekaniske Verksteders Landsforening 1908 – 1948*, Oslo 1948, s. 80: Kontoret gikk «straks i gang med å anlegge et kartotek over alle arbeidere som var beskjeftiget hos medlemmene, og forberedte den store lønnsstatistikk». Se også Bull 1961, s. 115 f og 196 f og Thorud 1951, s. 261 f.
- 38 MVL: Cirkulærskriv 29.9.1908. Instrux for benyttelsen af kontrolkortene. NAF sirkulær 7.7.1924, KB, NTM
- 39 Thorud 1951, s. 262
- 40 Opplysningene om overvåkningen på 1970-tallet er hentet fra Ståle Eskeland, «Ytringsfrihet og arbeidsforhold». *Tidsskrift for rettsvitenskap*, nr. 2/3, 1982.